

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Факультет психології

Кафедра психології розвитку

ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

для студентів

галузь знань	05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальність	053 Психологія
освітній рівень	Бакалавр
вид дисципліни	Дисципліна з циклу вибору ВНЗ

КИЇВ – 2020

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 23 від 28 квітня 2020 року

Рецензенти:

Мілютіна К. Л., доктор психологічних наук, професор кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор.

Зубіашвілі І.К., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, старший науковий співробітник.

Економічна психологія : методичні рекомендації до вивчення навчальної дисципліни. - Навчально-методична розробка. / Уклад. Н. М. Дембицька, Я. Г. Запека; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Факультет психології. – К.: 2020 – 40 с.

ЗМІСТ

1. Загальні положення	4
2. Структура навчальної дисципліни.....	8
3. Тематично-змістовна частина курсу	9
– Теоретичні основи розвитку економічної свідомості	9
– Прикладні питання економічної психології	13
4. Питання до комплексного підсумкового контролю	20
5. Список рекомендованої літератури.....	23
6. Додатки.....	25
Додаток А. Емоційно-ціннісний профіль суб'єкта економічної діяльності.....	25
Додаток Б. Психологічний практикум з поведінкової економіки.....	27
Додаток В. Економічна соціалізація учнів закладу загальної середньої освіти: соціально-психологічне забезпечення: Методичні рекомендації для проходження виробничої практики студентів освітнього рівня «Бакалавр» у закладах загальної середньої освіти.....	28
Додаток Г. Психодіагностичне забезпечення економічної соціалізації школярів: GET2test на загальну схильність до підприємництва С.Кейрд і К.Джонсона, варіант для школярів (модифікація Дембицької Н.М.)	38

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Знання в галузі економічної психології є важливим чинником розвитку професійної компетентності та психологічної культури студентів-психологів. Відтак дисципліна спрямована на спеціальну підготовку фахівців з вищою освітою в галузі психології споживчої, інвестиційної, монетарної, податкової, підприємницької поведінки особистості. Дисципліна дозволяє студентам ознайомитись, проаналізувати і усвідомити складні процеси формування, функціонування та розвитку економічної культури особистості в різних умовах господарської діяльності та на різних етапах економічної соціалізації. Теоретичні основи дисципліни інтегрують психологічний та економічний підходи у вивченні психолого-економічних феноменів, що визначають економічну поведінку та чинники економічної соціалізації людини. Програма ґрунтується на аналізі сучасних поглядів на психологічні закономірності економічної діяльності особистості та містить огляд новітніх теоретико-практичних досягнень в галузі економічної психології.

Мета дисципліни забезпечити загальну теоретико-практичну підготовку студентів у міждисциплінарній галузі психологічної науки - економічній психології, а також освоєння сучасних психологічних технологій ефективної життєдіяльності в умовах ринкової економіки на основі усвідомлення і врахування у професійній практиці психологічних закономірностей формування економічної культури.

Навчальна дисципліна «Економічна психологія» є складовою освітньо-професійної програми підготовки фахівців галузі знань «Соціальні та поведінкові науки» (05) за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» зі спеціальності «Психологія» (053), вид дисципліни – дисципліна з циклу вибору закладу вищої освіти.

Викладається у II семестрі IV курсу в обсязі 150 год. (2 кредитів ECTS) зокрема: лекції – 30 год., семінарські заняття – 30 год., самостійна робота – 90 год. У курсі передбачено 2 змістових модулі та 2 модульні контрольні роботи. Завершується дисципліна – іспитом.

Завдання дисципліни полягають у формуванні *загальних компетентностей*: застосовувати знання про загальні психологічні закономірності формування економічної свідомості особистості та групи, а також становлення економічної поведінки суб'єкта економіки; аналіз студентами чинників формування монетарної, фінансової, споживчої, підприємницької, податкової, інвестиційної складових економічної культури особистості; використовувати психологічні знання для аналізу економічної діяльності особистості, групи; вирішувати ситуативні задачі з економічної психології, аналізувати механізми впливу економічних явищ на формування особистості та групи як суб'єктів економіки, визначати фактори та розробляти програми економічної соціалізації та адаптації членів сім'ї різного віку до мінливого економічного оточення; у *формуванні предметних компетентностей*: осмислювати чинники формування і розвитку економіко-психологічних якостей особистості; усвідомлювати їх значення в господарській діяльності; практично уміти управляти

сімейним та особистим бюджетом; вміти самостійно описувати та пояснювати чинники формування монетарної, фінансової, споживчої, підприємницької, податкової, інвестиційної складових економічної культури особистості та групи.

Вимоги до знань та умінь:

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- базові категорії економічної психології («власник», «економічна свідомість», «економічна культура», «культура підприємливої людини», «культура носія бідності», «економічна поведінка», «відносини власності»);
- наукові підходи і теоретичні моделі до розуміння людини в економіці: від моделі людини економічної до людини підприємливої;
- психологічні детермінанти та умови формування, становлення та розвитку економічної культури особистості в онтогенезі;
- психологічні закономірності економічної соціалізації особистості;
- методи діагностики економічної культури, феноменів економічної свідомості особистості;
- послідовність, зміст процесу прийняття економічного рішення;

вміти:

- застосовувати методичні інструменти для діагностики економічної культури, феноменів економічної свідомості особистості;
- вирішувати ситуативні задачі з економічної психології, аналізувати механізми впливу економічних явищ на формування особистості та групи як суб'єктів економіки;
- розробляти програми цілеспрямованого соціалізуючого впливу та адаптації індивідуального і групового суб'єкта економіки до мінливого економічного оточення;
- ідентифікувати аномалії процесу прийняття економічних рішень, прогнозувати їх наслідки;
- організовувати психологічні експерименти в руслі теорії поведінкової економіки;
- обґрунтовувати і розробляти унікальні проекти для розвитку власної справи.

Місце дисципліни. Зміст навчальної дисципліни «Економічна психологія» логічно продовжує та поглиблює раніше засвоєні знання студентів з дисциплін психологічного профілю, а також передбачає оволодіння вміннями та навичками діагностики і розвитку економічної соціалізованості особистості.

Зв'язок дисципліни з іншими науками. Навчальна дисципліна «Економічна психологія» ґрунтується на знаннях з дисциплін «Загальна психологія», «Психологія

розвитку», «Психологічний практикум із психології розвитку», «Педагогічна психологія», «Соціальна психологія» тощо.

Засоби діагностики успішності навчання. Перевірка глибини засвоєння знань, рівня сформованості навичок та умінь студентів відбувається у формі поточного, проміжного та підсумкового видів контролю.

Поточний контроль здійснюється на кожному занятті в межах навчального модуля та має навчальний характер.

Проміжний контроль передбачає перевірку рівня засвоєння студентами теоретичного і практичного матеріалу модулів і здійснення в межах семестру наприкінці планового вивчення курсу. Рівень практичних навичок оцінюється в процесі виконання студентами завдань, передбачених змістом курсу.

Підсумковий контроль проводиться у формі іспиту після закінчення вивчення навчальної дисципліни.

Контроль знань і розподіл балів, які отримують студенти.

Контроль здійснюється за модульно-рейтинговою системою.

У змістовий модуль 1 (ЗМ 1) входять теми 1 - 6, у змістовий модуль 2 (ЗМ 2) – теми 6 – 12. Обов'язковим для допуску до іспиту є виконання модульних контрольних робіт та проектної роботи.

Оцінювання за формами контролю:

	ЗМ1		ЗМ2	
	Min. – 16 балів	Max. – 26 балів	Min. – 20 балів	Max. – 34 балів
Усна відповідь	„2” x 7 =14	„3” x 7 =21	„2” x 7 =14	„3” x 7 =21
МКР 1	„2” x 1 = 2	„5” x 1 = 5		
МКР 2			„2” x 1 =2	„5” x 1 =5
Проектна робота			„1” x 4 = 4	„1” x 8 =8
Іспит	<i>Min. 24 бали / Max. 40 балів</i>			

Для студентів, які набрали сумарно меншу кількість балів ніж *критично-розрахунковий мінімум – 20 балів* для одержання допуску до іспиту обов'язково виконати творче завдання підвищеної складності, яке оцінюється у 40 балів. Рекомендований мінімум для допуску до іспиту – 36 балів.

У випадку відсутності студента з поважних причин відпрацювання та перездачі МКР здійснюються у відповідності до «Положення про порядок оцінювання знань студентів при кредитно-модульній системі організації навчального процесу» від 1 жовтня 2010 року.

Викладач на останньому занятті повідомляє здобувачів про їх рейтинг у балах.

При простому розрахунку отримаємо:

	Змістови й модуль 1	Змістови й модуль 2	Іспи т	Підсумков а оцінка
Мінімум	18	18	24	60
Максиму м	30	30	40	100

Шкала відповідності оцінок :

Відмінно/Excellent	90-100
Добре/Good	75-89
Задовільно/Satisfactory	60-74
Незадовільно/ Fail	0-59

2. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тематичний план лекцій і семінарських занять

п/п	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінари	С/р
Змістовий модуль 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ				
	Тема 1. Вступ до дисципліни «Економічна психологія»: мета, предмет, завдання дисципліни, методи дослідження.	2	2	5
	Тема 2. Психологічні закономірності формування та розвитку економічної свідомості особистості.	2	2	8
	Тема 3. Психологія прийняття економічних рішень	4	4	8
	Тема 4. Психологічна природа відносин власності.	4	4	8
	Тема 5. Закономірності соціалізації особистості у відносинах привласнення економічних благ	3	2	8
	<i>Модульна контрольна робота 1</i>		1	
Змістовий модуль 2. ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ				
	Тема 6. Психологія зайнятості.	2	2	8
	Тема 7. Психологія підприємництва.	2	2	8
	Тема 8. Психологія грошей.	2	2	8
	Тема 9. Психологія споживчої поведінки.	2	2	8
0	Тема 10. Психологія економічного благополуччя. Психологія багатства і бідності.	3	2	8
1	Тема 11. Економіка сім'ї: психологічні аспекти особистого та сімейного бюджету	2	2	8
2	Тема 12. Психологія податків.	2	2	5
	<i>Модульна контрольна робота 2</i>		1	
	ВСЬОГО	0	0	0

Загальний обсяг 150 год., в тому числі:

Лекцій – 30 год.

Семінари – 30 год.

Самостійна робота - 90 год.

3. ТЕМАТИЧНО-ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА КУРСУ

МОДУЛЬ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Лекція 1. Економічна психологія як навчальна дисципліна і галузь наукових знань (2 год.)

Предмет, об'єкт, мета, завдання економічної психології як галузі психологічної науки та навчальної дисципліни. Місце економічної психології в системі наукового знання. Ознаки економічної психології як самостійної наукової галузі.

Історія становлення економічної психології. Філософські вчення Геспода, Ксенофонта, Аристотеля про економіку. Еволюція наукових поглядів на людину економічну.

Методологія і методи економічної психології.

Семінар 1. Економічна психологія як наука (2 год.)

1. Напрями досліджень в галузі економічної психології.
2. Ідеї економістів на докласичному етапі розвитку економічної психології (Де Сантис, Т. Ман, А. Монкретьєн),
3. Класичний етап розвитку знань з економічної психології: А.Сміт, Д.Мілль.
4. Неокласичні теорії людини економічної : Дж.Бентам, У.Джевонс, Л.Вальрас, К.Менгер; Т.Веблен, Ф.Хайєк; Г.Бекер, Дж.Стиглер.
5. Сучасний етап в розвитку економічної психології: Дж.Кейнс, Г.Мюнстерберг, Г.Тард, Дж.Катона.
6. Основні напрями емпіричних досліджень у зарубіжній економічній психології: К. Ямаучи, Д. Темплер; А. Фернам, М. Аргайл; Дж. Ван Вельдховен, Г. Грюнланд, Л.Верт, С. Лі, П. Уєблі, Ф. Ван Райя, О.Дейнека, В.Позняков, В.Хашченко.
7. Доробок вітчизняних економічних психологів: Г.Аверьянова, Н.Дембицька, В.Москаленко; І.Зубіашвілі, О.Лавренко; Г.Ложкін, В.Спасенніков; В. Лозниця, Л.Карамушка, О.Ходакевич; А. Кисельов, Н.Худякова, Г. Щекін.

Завдання для самостійної роботи (5 год.)

1. Поясніть «подвійний» статус економічної психології.
2. У чому полягає специфіка економічної психології як самостійної науки?
3. Виділіть основні відмінності у наукових поглядах на людину економічну на різних етапах становлення економічної психології як науки.
4. Назвіть методи дослідження в економічній психології в межах філософської методології.

5. Якими є основні загальнонаукові методи дослідження в економічній психології?

6. Схарактеризуйте переваги і обмеження основних конкретних наукових методів дослідження в галузі економічної психології.

Рекомендована література: [3;6;10;12;18;26;29].

Лекція 2. Психологічні закономірності формування та розвитку економічної свідомості особистості (2 год.)

Поняття про економічну свідомість. Структура економічної свідомості індивіда, рівні. Функції економічної свідомості. Соціальні та психологічні чинники розвитку самосвідомості суб'єкта економіки. Економічне мислення. Ставлення до економічних явищ. Економічна поведінка.

Семинар 2. Психологічні закономірності формування та розвитку економічної свідомості особистості (2 год.)

1. Специфіка повсякденної економічної свідомості суб'єктів економіки.
2. Наукова економічна свідомість.
3. Складові економічної самосвідомості особистості.
4. Наукові підходи до вивчення економічної ідентичності.
5. Прояв закону Йеркса-Додсона в економічній діяльності.
6. Схарактеризуйте основні мотиви зберігаючої поведінки людини за Дж.Кейнсом.
7. Полімотивованість трудової діяльності людини.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

1. Відомий економічний психолог О.Дейнека пише: «Стан свідомості основної маси населення і окремих його груп виступає в якості найвагомшої преерлумови соціально-економічних і політичних перетворень в країні» Чи згодні ви з цим твердженням? Обґрунтуйте свою думку.

2. В чому полягає роль емоцій в економічній діяльності (аргументуйте на прикладі споживчої поведінки)?

3. Використовуючи характеристики вищих переживань і почуттів (додаток А), складіть за 5-бальною шкалою свій емоційно-ціннісний профіль як суб'єкта підприємницької діяльності.

4. На прикладі дилеми в'язня доведіть неефективність економічного егоїзму.

5. Поясніть психологічні причини альтруїстичної економічної поведінки.

Рекомендована література: [2;3;5;6;10;12;13;18;22;24;28;30].

Лекція 3. Психологія прийняття економічних рішень (4 год.)

Прийняття економічного рішення як функція економічної свідомості. Процес прийняття економічного рішення: етапи. Види економічних рішень: рішення в умовах визначеності (decision under certainty), рішення в умовах невизначеності (decision under uncertainty), ризиковані рішення (risky decisions), неоднозначні рішення (ambiguous decision) Особливості прийняття рішень в умовах невизначеності. Моделі прийняття економічних рішень: їх характеристика, переваги і обмеження. Парадокси в процесі прийняття економічних рішень. Преспективна модель прийняття економічних рішень. Логіка успішних рішень. Рефлексія в складних ситуаціях прийняття рішень. Стратегії взаємодії з невизначеністю. Тактики поведінки в ситуаціях невизначеності.

Семінар 3. Психологія прийняття економічних рішень (4 год.)

1. Ознаки складних, неоднозначних рішень.
2. Багатокритеріальний метод оцінки альтернативних варіантів рішення.
3. Сутність Парадоксу Еллсберга.
4. Сутність класичної моделі прийняття рішень. Сутність Санкт-Петербурзького парадоксу.
5. Поведінкова (дескриптивна) модель прийняття економічних рішень.
6. Проблема спотворення інформації. Дилема Монті Голла.
7. Вплив емоцій на упередженість в рішеннях.
8. Похибки в орієнтації у часі при прийнятті рішень.
9. Сутність евристики доступності
10. Сутність евристики репрезентативності
11. Афективні переживання в прийнятті рішень
12. Оцінка ймовірності ризику: валентність подій та фреймінг.
13. «Необдумані» рішення, похибки планування.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. Виконайте вправу 1 «Проблема Лінди» з Додатку Б, пояснивши відповідь.
2. Складіть перелік найближчих цілей (наприклад, на рік). Користуючись методом багатокритеріальної оцінки альтернативних варіантів рішення, визначте їх пріоритетність.
3. Виходячи з сутності Парадоксу Еллсберга, розв'яжіть вправи 2-3 (Додаток Б), поясніть свій вибір.
4. Виконайте вправу 4, Додаток Б. Виходячи з сутності ефекту фреймінгу поясніть свій вибір.
5. Що означає термін «евристика»?
6. Роль евристик у прийнятті економічних рішень
7. Що означає в експериментах Д.Канемана та А.Тверські термін «повільне» і «швидке» мислення?

Рекомендована література: [1;2;7;8;9;10;13;16;21;27].

Лекція 4. Психологічна природа відносин власності (4 год.)

Економічні потреби як джерело існування економіки: визначення, види. Об'єкти володіння, користування і розпорядження як засіб опосередкування економічних відносин. Власність як система відносин між суб'єктами привласнення благ. Мотиви привласнення благ. Типи відносин власності. Проблеми оцифрованої власності. Віртуалізація відносин власності.

Семінар 4. Психологічна природа відносин власності (4 год.)

1. Сутність системного підходу А.Кітова до дослідження відносин власності.
2. Речова валентність людини.
3. Способи привласнення економічних благ.
4. Способи відчуження економічних благ.
5. Психологічна власність.
6. Почуття власності: поняття, структура.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

1. Наведіть аргументи щодо переваг і обмежень діджиталізації власності в інформаційному суспільстві?
2. Поясніть тезу про те, що інформація являє собою стосунки.
3. В чому різниця в розумінні власності економістами, психологами та юристами.

Рекомендована література: [2;4;5;11;12;13;18;20;22;23;28;30].

Лекція 5. Закономірності соціалізації особистості у відносинах привласнення економічних благ (3 год.)

Поняття про економічну соціалізацію. Зміст, структура, чинники економічної соціалізації особистості. Економічна соціалізованість і економічна культура як результат соціалізації в економіці.

Процесуальний вимір економічної соціалізації. Етапи, механізми, чинники, агенти, засоби економічної соціалізації. Культура підприємливої людини як канон економічної соціалізації особистості в ринковій економіці.

Семінар 5. Закономірності соціалізації особистості у відносинах привласнення економічних благ (3 год.)

1. Співвідношення економічної соціалізації та економіко-психологічної адаптації особистості.
2. Зовнішні механізми економічної соціалізації особистості.
3. Внутрішні механізми економічної соціалізації особистості

4. Вікові закономірності становлення економічної культури особистості на етапі первинної економічної соціалізації.
5. Особливості економічної соціалізації особи працездатного віку.
6. Особливості економічної соціалізації на післятрудоному етапі.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

4. Приведіть приклади стихійної економічної соціалізації та їх особистісні ефекти..
5. Схарактеризуйте основні стадії економічної соціалізації індивіда.
6. Як співвідносяться поняття економічної соціалізації» та «економічної соціалізованості».
7. Ознайомтесь зі змістом методичних рекомендацій для проходження виробничої практики студентів, Додаток В. Розробіть на їх основі тренінг з монетарної соціалізації школярів підліткового віку.

Рекомендована література: [3;4;5;6;9;10;11;14;15;17;20;24;30].

МОДУЛЬ II

ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Лекція 6. Психологія зайнятості (2 год.)

Відносини зайнятості: поняття, способи залучення працівника, структура. Умови вмотивованості в зайнятості. Особливості зайнятості в епоху постмодерну. Елементи відносин зайнятості.

Кризовий ринок праці - новий об'єкт економічної психології. Поняття «індивідуальної кризи зайнятості». Подолання індивідуальної кризи зайнятості. Шляхи подолання індивідуальної кризи зайнятості.

Семінар 6. Психологія зайнятості (2 год.)

1. Безробіття як психологічна проблема.
2. Суб'єктивні причини безробіття.
3. Психосоціальні наслідки безробіття.
4. Суб'єктивна значущість безробіття.
5. Сутність теорії Селігмана про вивчену безпорадність.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

1. Які об'єктивні і суб'єктивні чинники визначають, чи безробітна людина знову знайде роботу?
2. Роль соціальної і емоційної підтримки безробітного у період втрати роботи.

3. Які аргументи можуть спростувати припущення про те, що неодноразовий досвід безробіття все більш негативно впливає на психологічне самопочуття безробітного?

4. Чи можливий процес «пристосування» до безробіття?

Рекомендована література: [3;5;6;10;15;18;23;24;25;30].

Лекція 7. Психологія підприємництва (2 год.)

Поняття про підприємництво. Основні положення теорії підприємництва Й.Шумпетера. Психологічні чинники успішної підприємницької діяльності. Підприємливість і культура підприємливої людини. Особливості мотивації підприємницької діяльності. Особистісні якості підприємця.

Психологічні бар'єри для розвитку підприємництва. Новація як предмет підприємницького проекту. Підприємливість як умова інноваційної поведінки підприємця.

Семінар 7. Психологія підприємництва (2 год.)

1. Психологічна характеристика підприємливої людини.
2. Модель розвитку підприємливості EntreComp
3. Характеристика життєвого циклу нововведення.
4. Тест на загальну схильність до підприємництва С.Кейрд, С.Кліфорда в модифікації Ю.Пачковського.
5. Тест на загальну схильність до підприємництва С.Кейрд, К.Джонсона, варіант для школярів (модифікація Н.Дембицької), Додаток Г.
6. Особистісні риси, характерні для підприємливої особистості.
7. Структура мотивації професійної діяльності підприємця.
8. Метод SWOT-аналізу для оцінки підприємницького проекту.

Завдання для самостійної роботи (8 год.)

1. Назвіть причини, через які підприємництво пов'язує з ринковими операціями.
2. Серед економістів переважає думка, що підприємці мають особливе значення у створенні процвітаючої економіки. Чи справедливою є ця думка?
3. Назвіть відмінності у сутності діяльності менеджера і підприємця.
4. Поміркуйте, чому відкритість досвідові негативно впливає на успіх підприємницької діяльності?

Рекомендована література: [1;2;3;5;6;10;6;17;18;20;22;25;28].

Лекція 8. Психологія грошей. (2 год.)

Психологічний аналіз категорії “гроші”. Гроші в різні епохи. Гроші як універсальна форма зв'язку і комунікації. Гроші і соціокультурна реальність: аналіз грошей як економічного і ринкового феномену (К. Поланьї, Дж. Коулмен, Е. Гідденс та ін.). Гроші, як результат генезису соціальних стосунків і зв'язків, культурного феномену з багатьма модусами (В. Зелізер, Н.Додд, К.Харт та ін.). Внесок класичних напрямів психології у вивчення феномена грошей.

Соціально-психологічні особливості цінності грошей. Психологічні функції грошей. Фактори, що впливають на сприймання та ставлення до грошей. Гроші як засіб самоідентифікації та формування певного типу особистості. Класифікація типів особистості за критерієм грошової поведінки. Грошові емоції (грошове щастя, грошова радість, почуття грошової насолоди, почуття грошової пристрасті, грошові засмучення, грошовий страх, почуття грошового відчаю). Психологічні ефекти грошей (грошова ілюзія; грошовий консерватизм; грошове табу; ефект замовчування; ефект фінансової напруги; феномен приписування емоційно значущим явищам підвищення грошової вартості; ефект ілюзії матеріальності грошей; ефект грошової профанації; ефект різних грошей; ефект розміру грошей; ефект позичання; ефект індивідуальної економічної поведінки; ефект грошової арифметики; ефект переважної цінності грошей). Гендерні та соціокультурні особливості сприйняття грошей.

Семінар 8. Психологія грошей. (2 год.)

1. Гроші як об'єкт психологічних досліджень.
2. Психологічні функції грошей.
3. Грошові емоції.
4. Фактори впливу на сприймання та ставлення до грошей.
5. Гендерні та соціокультурні особливості сприйняття грошей.

Завдання для самостійної роботи. (8 год.)

1. Як розглядаються гроші з психологічної точки зору?
2. Чим детермінується психологічне «забарвлення» грошей?
3. Чим обумовлена цінність грошей?
4. Як гроші впливають на формування особистості?
5. Чи впливає розмір доходу людини на її сприйняття іншими людьми?
6. Для яких типів людей гроші є символом безпеки?
7. Які основні причини виникнення боргів?

Рекомендована література: [1;3;5;6;9;10;11;12;16;17;21;22].

Лекція 9. Психологія споживчої поведінки. (2 год.)

Споживання як фундаментальна характеристика сучасного суспільства. Теоретичні підходи до споживання. Економічний інтерес. Попит та пропозиція. Психологічний вплив цін. Вивчення споживчих реакцій на ціни, їх зміни. Вплив

реклами на споживача. Психологічні особливості сприйняття товару. Психологія купівельної поведінки. Види купівельної поведінки. Типи покупок. Ухвалення рішення про покупку. Психологічні та ситуативні фактори, які визначають сприйняття споживачів. Раціональний вибір споживача. Вибір в умовах невизначеності. Пізнавальні обмеження і поведінка споживача. Терапевтичні функції світу речей.

Особистість споживача: цінності, погляди і установки споживача. Психологічна типологія споживачів. Вплив особистісних характеристик на процес споживчого вибору. Фактори споживчого вибору. Ефекти споживчої поведінки (ефект Веблена, ефект сноба, ефект загального вагону, ефект «ціна-якість», ефект «вірність якості»). Поведінкові моделі споживчого вибору. Система ціннісних орієнтацій споживача епохи постмодернізму, її формування і деформація.

Семінар 9. Психологія споживчої поведінки. (2 год.)

1. Особливості поведінки споживача в умовах ринкової економіки.
2. Психологічні особливості сприймання товару.
3. Психологічний вплив ціни.
4. Фактори споживчого вибору.
5. Типові ефекти споживчої поведінки.
6. Моделі вибіркової поведінки споживача.
7. Особистість та споживчий вибір
8. Емоційний споживчий вибір.

Завдання для самостійної роботи. (8 год.)

1. Які існують стратегії психологічного захисту від надлишку невизначеності у споживача в умовах ринкової економіки?
2. Які фактори впливають на сприйняття ціни товару споживачем?
3. Як сприйняття ціни залежить від її числового позначення?
4. Психологічний вплив на споживача за допомогою формул AIDA та AIMDA.
5. Які характеристики покупця впливають на здійснення покупок за Ф.Котлером?
6. Наведіть приклади покупок, спираючись на перераховані далі ефекти споживчої поведінки (ефект Веблена, ефект сноба, ефект загального вагону, ефект «ціна-якість», ефект «вірність якості»)
7. Проаналізуйте чим Ви зазвичай керуєтесь при прийнятті рішення про покупку товарів?

Рекомендована література: [1;2;3;5;7;10;15;16;24;25;26;29].

Лекція 10. Психологія економічного благополуччя. Психологія багатства і бідності. (3 год.)

Економічна ідентичність. Економічний статус. Економіко-психологічна адаптація. Економічне благополуччя. Психологічні чинники якості життя людей. Вплив економічного чинника на суб'єктивну якість життя. Суб'єктивне благополуччя. Економічні цінності в структурі соціальних уявлень про благополуччя різних вікових груп. Взаємозв'язок оцінки якості життя та економіко-психологічного статусу особистості. Індикатори суб'єктивного економічного благополуччя (Б.Струмפל, А.Кемпбел). Типи суб'єктивного економічного благополуччя.

Уявлення про багатство і бідність в різних соціально-економічних умовах. Особистісні характеристики бідних та багатих (тимчасова константа, просторова константа, енергетична константа, інформаційна константа). Сприйняття різними верствами населення якостей один одного. Стратифікація людей за величиною оплати праці, грошових витрат. Соціальна стратифікація.

Теоретичні підходи до розуміння бідності. Економічна депривація. Види бідності. Підходи до аналізу причин бідності (індивідуалістичний; структуральний; фаталістичний). Психологічні чинники бідності. Психологічні характеристики бідних. Напрямки та методи боротьби з бідністю. Психологічні причини бідності в Україні.

Проблеми психології багатства. Соціальні уявлення про багатих та бідних. Психологічна теорія еліт.

Семінар 10. Психологія економічного благополуччя. Психологія багатства і бідності. (3 год.)

1. Основні показники ефективної економічної адаптації.
2. Феномен суб'єктивного благополуччя.
3. Типи модусного комплексу суб'єктивного економічного благополуччя.
4. Прийоми та техніки вимірювання суб'єктивного економічного благополуччя.
5. Підходи до розгляду проблеми бідності.
6. Соціально-психологічні причини бідності.
7. Основні характеристики психологічного портрету бідних.
8. Які психологічні причини бідності є типовими для України?
9. Соціально-психологічні причини багатства.
10. Основні характеристики психологічного портрету багатих.

Завдання для самостійної роботи. (8 год.)

1. Що є основною підструктурою якості життя як інтегративного показника ефективності адаптації?
2. Через які індекси можна охарактеризувати економічне благополуччя?
3. Які психологічні якості відрізняють людей бідних від людей забезпечених?
4. Що розуміється під фінансовими критеріями багатства?
5. Які психологічні проблеми типові для багатих?

6. Як відрізняються уявлення про багату людину у різних соціальних груп населення?

7. Яким, на Вашу думку, людям найлегше досягти успіху в житті?

Рекомендована література: [1;2;3;5;7;10;15;16;24;25;26;29].

Лекція 11. Економіка сім'ї: психологічні аспекти особистого та сімейного бюджету. (2 год.)

Проблеми сімейної економіки. Економіка дітонародження Г.Беккера. Сімейні економічні традиції. Типи сімейного економічного виховання. Економічна культура як елемент загальнолюдської культури особистості. Економічні навички и вміння. Психологічні аспекти фінансової грамотності сім'ї. Дарування грошей.

Особисті фінанси. Власний досвід економічної діяльності (кишенькові гроші, власні заробітки, досвід купівлі-продажу). Психологія вибору професії. Технології кар'єрного менеджменту. Економіко-психологічні аспекти використання часу. Ставлення до часу в різних ділових культурах (поліхромних та монохромних). Часова етика як норма ділової поведінки. Типологія людей відповідно до «часової залежності». Економічні ролі. Ставлення до економічних ролей.

Складання та ведення сімейного бюджету. Види особистого (сімейного) бюджету. Фінансові цілі. Заощадження та інвестиції. Запозичення та кредит. Фінансова безпека та шахрайство.

Семінар 11. Економіка сім'ї: психологічні аспекти особистого та сімейного бюджету. (2 год.)

1. Сім'я як об'єкт економічного аналізу та як соціальний інститут.
2. Соціально-економічний статус сім'ї як критерій розвитку суспільства.
3. Загальна характеристика домогосподарства та його роль у розвитку ринкових відносин.
4. Економічна теорія народжуваності (Г. Беккер).
5. Вплив грошей на соціальне конструювання часу.
6. Що таке особистий (сімейний) бюджет?

Завдання для самостійної роботи. (8 год.)

1. Соціокультурна максима модерну «час-гроші»
2. Мета обліку і прогнозування надходжень і видатків
3. Що таке заощадження та для чого потрібно заощаджувати?
4. Наведіть приклади зміни вартості грошей у часі.
5. Яким чином схильність до ризику впливає на вибір людиною фінансових продуктів?

Рекомендована література: [1;2;3;5;7;10;15;16;24;25;26;29].

Лекція 12. Психологія податків. (2 год.)

Психологічні аспекти сприйняття державних доходів. Фінансові взаємовідносини в суспільстві. Фінансова система країни. Система оподаткування. Форми законослухняної поведінки платника податків (сплата податків, податкове планування). Відмінності у психологічному ставленні населення до оподаткування в країнах з ринковою та перехідною економікою. Теоретичні підходи до вивчення оподаткування (А.Сміт, О.Файт, К.Хансмейер, Г.Шмольдерс, Г.Вісведе).

Основні поняття податкової психології. Почуття податкового тягаря. Податкова протидія. Податковий менталітет. Податкова мораль. Причини ухиляння від податків. Психологія сприйняття державних витрат.

Семинар 12. Психологія податків. (2 год.)

1. Складові фінансової системи держави
2. Підходи до визначення понять фінанси та оподаткування.
3. Історія досліджень в галузі податкової психології
4. Характеристика основних понять податкової психології
5. Основні форми законослухняної поведінки платника податків
6. Основні причини руйнування податкової моралі у населення.

Завдання для самостійної роботи. (5 год.)

1. Охарактеризуйте основні особливості податкового менталітету населення різних країн.
2. Охарактеризуйте психологічні реакції населення на державні витрати в країнах з розвинутою ринковою економікою та країнах з перехідною економікою.
3. Які форми ухиляння від сплати податків можуть використовувати індивіди?
4. Які методи вивчення поведінки платника податків використовуються в податковій психології?

Рекомендована література: [1;3;5;6;10;27].

4. ПИТАННЯ ДО КОМПЛЕКСНОГО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ (іспит)

1. Предмет, об'єкт, мета, завдання економічної психології.
2. Еволюція наукових поглядів на людину економічну.
3. Методологія і методи економічної психології.
4. Ідеї економістів на докласичному етапі розвитку економічної психології (Де Сантис, Т. Ман, А. Монкретсьєн),
5. Класичний етап розвитку знань з економічної психології: А.Сміт, Д.Мілль.
6. Неокласичні теорії людини економічної : Дж.Бентам, У.Джевонс, Л.Вальрас, К.Менгер; Т.Веблен, Ф.Хайєк; Г.Бекер, Дж.Стиглер.
7. Сучасний етап в розвитку економічної психології: Дж.Кейнс, Г.Мюнстерберг, Г.Тард, Дж.Катона.
8. Методи дослідження в економічній психології в межах філософської методології.
9. Основні загальнонаукові методи дослідження в економічній психології
10. Переваги і обмеження основних конкретних наукових методів дослідження в галузі економічної психології.
11. Поняття про економічну свідомість. Рівні економічної свідомості індивіда, функції. економічної свідомості.
12. Економічна поведінка: поняття, структура.
13. Наукові підходи до вивчення економічної ідентичності.
14. Прояв закону Йєрка-Додсона в економічній діяльності.
15. Схарактеризуйте основні мотиви зберігаючої поведінки людини за Дж.Кейнсом.
16. Полімотивованість трудової діяльності людини.
17. Процес прийняття економічного рішення: етапи.
18. Види економічних рішень.
19. Особливості прийняття рішень в умовах невизначеності.
20. Моделі прийняття економічних рішень: їх характеристика, переваги і обмеження.
21. Ультимативні ігри.
22. Дескриптивна модель прийняття економічних рішень.
23. Теорія перспектив Д.Канемана і А.Тверські.
24. Ефект фреймінгу.
25. Ефект дарування.
26. Ефект ментального обліку.
27. Ознаки складних, неоднозначних рішень.
28. Багатокритеріальний метод оцінки альтернативних варіантів рішення.
29. Сутність Парадоксу Елльсберга.
30. Сутність класичної моделі прийняття рішень.
31. Сутність Санкт-Петербурзького парадоксу.
32. Поведінкова (дескриптивна) модель прийняття економічних рішень.

33. Ірраціональна (преспективна) модель прийняття економічних рішень. Логіка успішних рішень.
34. Тактики поведінки в ситуаціях невизначеності.
35. Проблема спотворення інформації. Дилема Монті Голла.
36. Вплив емоцій на упередженість в рішеннях.
37. Похибки в орієнтації у часі при прийнятті рішень.
38. Сутність евристик доступності та репрезентативності.
39. Афективні переживання в прийнятті рішень.
40. «Необдумані» рішення, похибки планування.
41. Економічні потреби як джерело існування економіки: визначення, види.
42. Власність як система відносин між суб'єктами привласнення благ.
43. Типи відносин власності. Мотиви привласнення благ.
44. Проблеми оцифрованої власності. Віртуалізація відносин власності.
45. Сутність системного підходу А.Кітова до дослідження відносин власності.
46. Способи привласнення економічних благ. Речова валентність людини.
47. Почуття власності: поняття, структура.
48. Поняття про економічну соціалізацію, структура, чинники.
49. Процесуальний вимір економічної соціалізації. Етапи, механізми, агенти, засоби економічної соціалізації.
50. Культура підприємливої людини як канон економічної соціалізації особистості в ринковій економіці.
51. Відносини зайнятості: поняття, способи залучення працівника, структура.
52. Особливості зайнятості в епоху постмодерну. Безробіття як психологічна проблема.
53. Поняття «індивідуальної кризи зайнятості», шляхи подолання
54. Суб'єктивні причини та психосоціальні наслідки безробіття.
55. Сутність теорії Селігмана про вивчену безпорадність.
56. Поняття про підприємництво. Основні положення теорії підприємництва Й.Шумпетера.
57. Психологічні чинники успішної підприємницької діяльності.
58. Особливості мотивації підприємницької діяльності. Особистісні якості підприємця.
59. Психологічні бар'єри для розвитку підприємництва.
60. Новація як предмет підприємницького проекту.
61. Внесок класичних напрямів психології у вивчення феномена грошей (Ж. Піаже, З. Фрейд).
62. Сучасні дослідження в галузі психології грошей
63. Види і функції грошей
64. Вплив грошей на формування особистості.
65. Типологія грошової поведінки.
66. Вікові стадії формування ставлення до грошей.
67. Гендерні та соціокультурні особливості ставлення до грошей.
68. Ставлення до грошей у різних соціальних групах.
69. Особистість і споживчий вибір

70. Основні фактори споживчого вибору
71. Моделі вибіркової поведінки споживача
72. Типові ефекти споживчої поведінки
73. Психологічний вплив ціни.
74. Психологічний вплив реклами на споживача, який може призвести до покупки товару (формули AIDA та AIMDA)
75. Психологічні проблеми адаптації особистості до ринкової економіки
76. Вплив економічного чинника на суб'єктивну якість життя.
77. Суб'єктивне економічне благополуччя.
78. Проблема бідності в психології
79. Економічна депривація та види бідності.
80. Проблема багатства в психології
81. Сім'я як об'єкт економічного аналізу та як соціальний інститут.
82. Формування фінансової грамотності, розвиток основ економічного мислення.
83. Внесок домогосподарств в економічну соціалізацію особистості
84. Економічна теорія народжуваності (Г.Беккер)
85. Що таке фінансові цілі та особистий (сімейний) бюджет?
86. Економіко-психологічні аспекти використання часу.
87. Основні поняття податкової психології.
88. Моделі поведінки платника податків
89. Ставлення до оподаткування.
90. Особливості податкового менталітету населення різних країн

5. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література:

1. Ариели Д. Поведенческая экономика. Почему люди ведут себя иррационально и как заработать на этом / Д. Ариели. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2013. – 296 с.
2. Верт Люба. Экономическая психология. Теоретические основы и практическое применение. – Х.:Изд-во Гуманитарный центр, 2013. – С. 16-73.
3. Дейнека О. С. Экономическая психология: социально-политические проблемы / О. С. Дейнека. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – 240 с.
4. Карнышев А.Д., Бурменко Т.Д., Иванова Е.А. Человек и собственность. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2006.
5. Ложкін Г. В. Економічна психологія: навч. посіб. – [2-ге вид-ня] / Г. В. Ложкін, В. В. Спасенников.– К.: ВД «Професіонал», 2006.–400 с.
6. Лозинський О.М. Економічна психологія та психологія підприємництва. Навчальний посібник / О.М.Лозинський. – Львів: «Тріада плюс», 2015. –246 с.
7. Посыпанова О.С. Социальная психология потребления. Учебное пособие - Калуга, Изд-во КГПУ им. К.Э. Циолковского, 2004, 260
8. Статт Д. Психология потребителя [Текст] / Д. Статт. – СПб.: Питер, 2003. – 446 с.
9. Фернам А., Аргайл М. Деньги. Психология денег и финансового поведения /пер. с англ. под общей редакцией А. Алексева. — СПб.: прайм-Еврознак, 2005. — 352 с.
10. Kirchler E., Hoelzl E. Economic Psychology: An Introduction. UK: Cambridge University Press, 2018. – P. 34-60.

Додаткова література:

11. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. - К. : "ППП", 2005. - 307 с.
12. Аймаганбетова О.Х. Основы экономической психологии. – Алматы: МАБ, 2003.
13. Бурега В. В. Економічна психологія в схемах і таблицях : навчально-методичний посібник / В. В. Бурега, О. К. Любчук – Донецьк : ДонДАУ : АЛЕКС, 2003. – 63 с.
14. Вяткин А. П. Психология экономической социализации личности: субъективно-ролевой подход : монограф. / А. П. Вяткин. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 383с.
15. Журавлев А. Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение : теория и эмпирические исследования / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 480с.
16. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. Пер.с англ. – М.: Изд-во АСТ, 2016. – 704 с.
17. Карамушка Л.М., Худякова Н.Ю. Мотивація підприємницької діяльності: Монографія. К.-Львів: Сполом. 2011. 208 с.
18. Китов А. И. Экономическая психология / А. И. Китов. - М. : Экономика, 1987. - 303 с.
19. Мазараки А. А. Философия денег : монография /А. А. Мазараки, В. Ильин. – К. : Киевский нац. торг. эконом. ун-т, 2004. – 719с.
20. Москаленко В.В. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія] / В.В.Москаленко, Ю.Ж.Шайгородський, О.О.Міщенко.- К.: Вид-во "Центр соціальних комунікацій", 2012.- 348 с.

21. Сыромятников Н.В. Психология маркетинговых исследований и рекламной деятельности. – М.: СГУ, 2004.
22. Скринник З. Е. Гроші у вимірах комунікативних практик : соціокультурний аспект : монографія / З. Е. Скринник. – Львів; ЛБІ НБУ, 2006. – 335с.
23. Соціальна психологія бідності : монографія / Т. І. Белавіна, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; за ред. В. О. Васютинського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2016. – 294 с.
24. Хашченко В. А. Социально-психологические детерминанты экономической идентичности личности / В. А. Хашченко // Проблемы экономической психологии. – Т. 2. / [отв. ред. А. Л. Журавлёв, А. Б. Купрейченко]. – М. : Изд-во ИП РАН, 2005. – С. 513 - 556.
25. Швалб Ю.М. Практична психологія в економіці та бізнесі / Ю.М. Швалб, О.В. Данчева. – К. : Лібра, 1999. – 270 с.
26. Шумпетер Й. Десять великих економістів от Маркса до Кейнса [Текст] /пер.с англ. Н.В.Автономовой, И.М. Осадчей, Н.А. Розинской; под науч.ред.В.С.Автомова. М: Изд. Института Гайдара, 2011. 400с.
27. Эпджел Д., Блэкуэлл Р., Минард П. Поведение потребителей. —СПб.: Питер Ком, 1999.
28. Пайпс Р. Собственность и свобода / Пайпс Р. Пайпс. – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 411 с.
29. Роббинс Л. История экономической мысли: лекции в Лондонской школе экономики / пер. с англ. Н.В.Автономовой под ред. В. С.Автомова.— М.: Изд. Института Гайдара, 2013. 493 с.
30. Dittmar Helga. The Social Psychology of Material Possessions: To Have Is To Be . New York : St. Martin's Press ; London : Harvester Wheatsheaf, 1992. 250 p.

6. ДОДАТКИ

Додаток А.

ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНИЙ ПРОФІЛЬ СУБ'ЄКТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На економічну поведінку в цілому і особистий емоційний профіль людини впливає зміст, характер основних емоцій і вищих почуттів, які вона переживає в процесі того чи іншого виду економічної діяльності. Цей профіль можна скласти, оцінивши за 5-бальною шкалою вираженість тих чи інших переживань за поданими нижче характеристиками. Для цього заштрихуйте ту кількість квадратів по горизонталі, яка відповідає вираженості кожного почуття в балах.

Почуття	Вираженість				
Праксичні					
Гностичні					
Глоричні					
Пугнічні					
Альтруїстичні					
Естетичні					
Гедоністичні					
Комунікативні					
Романтичні					

Праксичні емоції і почуття виникають, коли є бажання досягти успіху в роботі, коли захоплений справою, відчуваєш втому разом з почуттям задоволення і переймаєшся результатом. У трудоголиків має місце слабе насичення потреби у праці.

Гностичні (від грец. Gnosis - знання) емоції пов'язані з бажанням проникнути в суть явища, радість відкриття істини, прагнення подолати суперечності, розкласти все по поличках.

Глоричні (від лат. Gloria - слава) емоції пов'язані з бажанням самоствердження, визнання і пошани. Вони підштовхують людину до самовдосконалення, саморозвитку. З ними нерозривно пов'язані почуття ураженого самолюбства, бажання взяти реванш. Крайня вираженість глоричних емоцій проявляється у вигляді невгамовної жаги слави, винагород, почестей, що пов'язано з порушенням моральних заборон.

Пугнічні (від лат. Pugna - боротьба) емоції базуються на потребі в боротьбі, бажанні подолати небезпеку, випробувати азарт, ризик. Їх супроводжує почуття емоційної і вольової напруги, надмірної мобілізації своїх фізичних і розумових здібностей. Якщо вони опановують людиною, вона втрачає голову.

Альтруїстичні (пов'язані з обміном і розподілом) - це безкорисливе бажання приносити іншим радість і щастя, почуття турботи про когось, співпереживання, ніжність, відданість. Крайній ступінь небезпечний вигоранням до бездушності. Зустрічається і альтруїзм зі знаком мінус, коли людина очікує на невдачі інших людей, щоб продемонструвати свої таланти.

Естетичні емоції обслуговують потребу в прекрасному, насолоді красою, гармонії. Вони забезпечують радість життя, повноцінність буття, але усвідомлюються як цінність далеко не всіма.

Гедоністичні емоції обслуговують потребу в тілесному і душевному комфорті. Їх приносить насолода від смачної їжі, сонця, тепла, приємних обставин тощо. Бажання відчувати такі емоції залежить від бажань працювати і здобувати. Вміючий добре відпочивати організм відплатить здоров'ям і найкращою роботою. Але якщо гедонізм стає сенсом життя, швидко настає нудьга, пересичення і невпинна втома.

Комунікативні емоції і почуття - бажання спілкуватися, ділитися своїми думками та переживаннями, знаходити їм відгук. Ці емоції часто займають перше місце у жінок, а у чоловіків - третє.

Романтичні емоції - це очікування незвичайного, чуда, п'яного почуття далечіні, прагнення до незвіданого і таємничого. Це тяжіння зловісного, магічного. Вони стимулюють створення нового, відкриття невідомого, але при занадто великому зануренні у світ казок є небезпека піти від реального світу зовсім.

Отриманий за допомогою даної методики емоційно-ціннісний профіль особистості і групи може бути використаний при вирішенні маркетингових завдань. Так, в рекламі доцільно спиратися на емоції, переважаючі в групі, якій вона адресована. Знання про домінуючі вищі емоції колективу або групи доцільно застосовувати також в цілях ефективного управління ними.

Додаток Б.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ З ПОВЕДІНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Вправа 1. «Проблема Лінди»

Жінка на ім'я Лінда, якій 31 рік, не заміжня, за словом в карман не лізе, і дуже розумна. В студентські роки її серйозно турбували питання соціальної несправедливості та дискримінації, брала участь у демонстраціях проти розповсюдження ядерної зброї.

Задача:

Як Ви вважаєте, що більш ймовірно? _____
(напишіть номер відповіді)

1. Лінда працює касиром в банку,
2. Лінда працює касиром в банку і є феміністкою

***

Вправа 2. Є урна з м'ячиками. – 30 червоних, а всі решта 60 інших – чорні та жовті.

Задача: Оберіть, коли ймовірність перемоги вища: за рішення 1а чи 1б? _____
(напишіть номер

відповіді)

- 1а: якщо витягується червоний м'ячик,
- 1.б.:якщо витягується чорний м'яч,

***

Вправа 3. Є урна з м'ячиками. – 30 червоних, а всі решта 60 інших – чорні та жовті.

Задача: Оберіть, коли ймовірність перемоги вища: за рішення 2а чи 2б? _____
(напишіть номер відповіді)

- 2а: коли витягується червоний чи жовтий м'яч
- 2б: коли витягується чорний чи жовтий м'яч

***

Вправа 4.

У 1981 році Д.Канеман і А.Тверські провели експеримент «Проблема азіатської хвороби» Вони досліджували, як різна побудова речення впливала на реакцію учасників у гіпотетичній ситуації щодо вибору між життям та смертю. Уявіть собі ситуацію, що епідемія грипу в Азії, очікується біля 600 жертв померлих, якщо їй ніяк не запобігти.

Задача: оберіть між двома варіантами лікування в обох наведених нижче іграх. Прогноз щодо лікування за двома програмами медичної інтервенції може бути таким:

Гра 1

Згідно з першою грою потрібно оцінити можливі переваги, виграші:

1а виживших буде 200 осіб (в результаті застосування програми А)

1б в результаті застосування програми Б 1/3 ймовірності, що всі хворі люди виживуть, та 2/3 ймовірності, що жоден не виживе.

Гра 2

Згідно з другою грою, потрібно оцінити гарантовані втрати:

2а в результаті застосування програми С 400 осіб помре

2б за програмою Д 1/3 ймовірності, що більше не буде жодних жертв (мертвих) в результаті хвороби, і 2/3 ймовірності, що помруть всі.

Додаток В.

ЕКОНОМІЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ УЧНІВ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Методичні рекомендації для проходження виробничої практики студентів освітнього рівня «Бакалавр» у закладах загальної середньої освіти

У додатку розкривається прикладний аспект економічної психології, а саме представлено систему соціально-психологічного забезпечення цілеспрямованого розвитку економічної культури школярів, яку можна запроваджувати впродовж проходження виробничої практики студентами ІV курсу психологічного факультету освітнього рівня «бакалавр».

Дана методична розробка *спрямована*, з одного боку, на забезпечення студентів-практикантів діагностичним інструментарієм для емпіричного вивчення особливостей економічної соціалізації школярів. З іншого боку, вона сприятиме запровадженню в навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти соціалізуючих практик, спрямованих на запобігання дії стихійних факторів на економічну свідомість школярів та сприяння цілеспрямованому становленню у них тих соціально-психологічних якостей, які забезпечать їм гармонійну інтеграцію в сучасні ринкові відносини.

Під *соціально-психологічним забезпеченням економічної соціалізації школярів* розуміємо систему психологічних заходів, методів, технологій та прикладних моделей,

покликаних створити сприятливі умови для організації соціалізуючого впливу на особистість школяра з метою як сприяння формуванню у неї економічної культури підприємливої людини.

Метою забезпечення визначено актуалізацію і розвиток суб'єктного потенціалу школяра в економічних відносинах і сприяння цілеспрямованому формуванню підприємливого типу його економічної культури.

Успішний результат впровадження даної розробки може бути забезпечений організацією в закладі загальної середньої освіти тривалого, ритмічного практикування школярами співвіднесених з цінностями суспільної моралі способів привласнення особистих, сімейних, колективних, приватних благ з метою розробки і реалізації інноваційних ідей, нових цінностей і благ та отримання вигоди на цій основі не тільки для себе, а й для інших.

Теоретична модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації учнівської молоді, згідно з якою може бути організована виробнича практика студентів, являє собою послідовний алгоритм діяльності практиканта (процесуальна складова моделі) по розвитку економічної культури школяра (змістова/результативна складова моделі).

Згідно з моделлю, зусилля студента-практиканта мають спрямовуватись на такі *змістові компоненти економічної культури школяра*:

1. Моральнісний компонент. Задача полягає в забезпеченні формування орієнтацій школярів на цінності суспільної моралі і ділової етики у економічній діяльності.

2. Пізнавальний компонент. Задача полягає в забезпеченні пізнання учнями усього розмаїття явищ економічного життя від споживання та зайнятості до фінансової, інвестиційної, благодійницької діяльності та сплати податків; усвідомлення школярами умов та Іпсихологічних закономірностей досягнення успіху в цих та інших напрямках економічної діяльності.

3. Афективний компонент. Задача полягає в забезпеченні процесів сприйняття, переживання, оцінювання школярами економічних явищ та свого внеску в їх існування.

4. Конативний компонент. Задача полягає в забезпеченні процесів реалізації конструктивних і ефективних стратегій економічної діяльності і поведінки

З метою реалізації наведених вище практичних задач та розвитку відповідних змістових компонентів економічної культури у школярів практиканти мають орієнтуватись на *основні закономірності та норми економічної соціалізації* в різні вікові періоди навчання учня в закладі загальної середньої освіти.

Соціалізуючий вплив на економічну культуру **молодших школярів** має бути зорієнтований згідно з такими *віковими закономірностями становлення економічної свідомості учня початкової школи*.

Це фаза активного формування самостійного досвіду життя «в миру», в гущі людей, коли дитина вчиться підкорятися правилам групового життя, засвоює загальноприйняті моделі поведінки відповідно з життєвих вимог соціального середовища. Це період, коли глибинне душевне життя дитини, яке раніше легко знаходило індивідуальне вираження у фантазіях та іграх, стикається з тиском, впливом і спокусами, існуючими в надрах дитячої спільноти. На етапі початкової школи дитяча свідомість досить адекватно віддзеркалює дорослий світ економіки у формі, притаманній цьому вікові (в цілісних образах, в конкретиці). По-перше, всі діти розуміють велике значення чогось «свого», перш за все грошей, в сучасному суспільстві. По-друге, вони уявляють ринкову економіку зі всіма її суперечностями (є «бідні і багаті», «бізнесмени» і «бізнес», «банк» і «банківські операції», є «банкрутство»). По-третє, в уявленнях

дітей про власність відображено всі сторони суспільного життя, зокрема, різний соціально-економічний статус людей, ставлення до багатих і бідних, моральна сторона суспільного життя („гроші можуть бути злом, якщо за них вбивають людей і завдають шкоду природі”).

Розвиток економічної культури практиканти підтримають заходами (переважно ігрові ситуації, дидактичні економічні ігри), спрямованими на

- Формування елементарних знань про призначення грошей, про витрати, уявлення про знижки, прибутки і борги, розвиваються навички підрахунку грошей.
- Практикування об'єднання для спільного, а тому більш ефективного, вирішення проблем. Освоюється роль споживача, відбувається знайомство на рівні загальної поінформованості з роллю благодійника, підприємця, бізнесмена, банкіра, продавця.
- Розвиток конкретних, зокрема, монетарних уявлень.
- Пізнання молодшими школярами вимог до себе як виконавців економічних ролей (економічне самоусвідомлення) через усвідомлення ролей інших людей, переважно старших.
- Вміння вести підрахунок грошей, розуміння цінності і призначення особистих речей і грошей, уміння відрізнити бажання від потреб, перші уявлення про економічну, ділову етику.
- Засвоєння ними норм економічної поведінки та уявлень про вимоги до себе. Завдяки наданню практикантами та іншими дорослими оцінки учнівської поведінки.
- Формування уявлень про економічні цінності шляхом пред'явлення зовнішніх вимог (з боку дорослих) дотримуватись моральних норм ділової поведінки.
- Формування емоційно-ціннісного ставлення до себе як учасника економічних відносин через виконання соціально значущих завдань економічного характеру
- Формування уявлень про власні можливості в економічній сфері (наприклад, як споживача)
- Формування мотивації досягнення успіхів у трудовій діяльності

Соціалізуючий вплив на економічну культуру **підлітків** має бути зорієнтований згідно з такими *віковими закономірностями становлення їх економічної свідомості*.

На етапі підліткового віку спостерігаються наступні суттєві зміни у становленні економічної культури особистості, центральними серед яких є, з точки зору багатьох науковців, розвиток почуття дорослості, досягнення відносної свободи діяльності й набуття відповідальності за свої вчинки. У підлітковому віці особистість у своєму розвитку рухається до нової системної властивості – певної міри дорослості, що передбачає уміння справитися з підлітковими конфліктами, здатність до самостійних дій при збереженні контактів з батьками, формування несуперечливих уявлень про себе, розвиток ініціативи та відповідальності, визначення статевої та сексуальної орієнтації.

Домінування в ендопсихічній системі підлітка потреби „в дорослості” суттєво позначається на параметрах його економічної культури. Так, змінюється ставлення до особистих колекцій-скарбів. Вони набувають особливої *цінності* як такі, що починають *символізувати соціальний статус підлітка*. За цих умов щось, випадково знайдене чи подароване, тепер не таке важливе (отже, вже не є підтвердженням факту просто існування), ніж те, що в матеріальному плані є більш цінним, оскільки на його здобуття пішли особливі сили і здібності власника, підтвердивши його нові можливості. Отже, у здобутих об'єктах володіння для підлітка втілюються його сильні сторони, особистісні можливості, що значно підвищує статус у стосунках з однолітками.

На цьому етапі слід констатувати становлення таких економічних цінностей, як *цінність матеріальних речей, що підтверджують потенційні можливості їх власників, їх соціально-психологічний потенціал як членів підліткової спільноти*. Особливо гостро в цей період постають *питання цивілізованих, суспільно прийнятних способів здобуття матеріальних ресурсів для того, щоб отримати бажане благо*.

Підліток вже розуміє функцію грошей, вбачаючи в них, перш за все, засіб забезпечення матеріального добробуту. Ці зміни у розумінні підлітками функції грошей позначаються на зміні їх місця в економічній реальності, та у набутті підлітками досвіду включення в простір виробничої діяльності. Підліток отримує можливість задовольнити основну потребу цього вікового етапу розвитку особистості – потребу в дорослості і автономії – саме у цьому, новому просторі економічної поведінки. В ході апробування себе у відносинах зайнятості в учня розвиваються складові підприємливого ставлення до світу і до себе в ньому. Отже, на етапі підліткового віку набувають посиленого розвитку ті психологічні якості особистості, які відповідають соціальним очікуванням, що пред'являються до людини, яка включається у ринкові відносини.

З іншого боку, відбувається засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці. На цьому етапі економічної соціалізації трансформується соціально-психологічний простір особистості учня, в якому провідну роль починають відігравати групи однолітків. Вони стають чи не основним носіями нових форм економічної культури. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень економічної соціалізації, на якому система економіко- культурних формотворень людини існує як групове «ми». Особливістю цих формотворень є те, що вони є перехідною і проміжною формою між конкретно-індивідуальним первинної соціалізації й узагальнено-соціальним соціетального рівня дорослої людини, який відповідає перехідному характерові індивідуально-психічних властивостей підлітків. На наступному віковому етапі юнацтва основним засобом оволодіння економічною культурою є професійна діяльність людини, яка відповідає історичним особливостям суспільного розподілу праці. Отже, підлітковий етап є підготовчим до включення у відносини розподілу праці.

Поза усіма психологічними ускладненнями підліткового віку, але за низького рівня економічної поінформованості про можливості підзаробити чи отримати благо шляхом обміну, саме в підлітковому віці частішають випадки крадіжництва, вимагання грошей у дітей та однолітків, обману і шахрайства. У цьому контексті соціалізуюча роль школи неабияка. Особливо важливою є психопрофілактична робота серед підлітків щодо запобігання проявам ризикованих форм економічної поведінки: інформування про її наслідки, ознайомлення батьків і самих дітей з причинами такої поведінки, їх ознаками, ознайомлення з правилами і послідовністю конкретних дій і мотивування до законних і суспільно прийнятних способів отримання благ, розвиток критичного мислення для запобігання маніпулятивному зовнішньому рекламному впливові.

У розпал підліткового віку школяр вже зазвичай усвідомлює *цінність і вартісність власного майна*, таких особистісних якостей, як *ініціативність та підприємливість*, усвідомлюється важливість *фінансової грамотності*, цінність *ощадливості і економії* [10].

У цей період освоюються правила: 1) *споживчої* поведінки (ведення особистого бюджету свого хобі, підбивання балансу в особистому бюджеті; правила економної, ощадливої поведінки; правила розрахунку щомісячних витрат за одним з регулярних видів

економічної діяльності (наприклад, свого хобі, витрат на домашнього улюбленця, підсумовування та здійснення комунальних платежів); 2) *фінансової* поведінки (правила дотримання боргових зобов'язань).

Нормою є розуміння таких феноменів *споживчої* (знання про вартість, ціна матеріальних благ, поняття боргу, оптової торгівлі та вроздріб), *трудової* (оцінка своїх можливостей по зарплатні), *фінансової* (оцінка фінансових перспектив сім'ї, знання сутності кредитування, пільг і санкцій за несплату кредитних зобов'язань) поведінки. Освоюється роль найманого працівника. Під кінець підліткового віку особистості особливої цінності набуває почуття фінансової незалежності і самостійності.

У цей період освоюються правила: 1) *споживчої* поведінки (ведення особистого бюджету свого хобі, підбивання балансу в особистому бюджеті; правила економної, ощадливої поведінки; правила розрахунку щомісячних витрат за одним з регулярних видів економічної діяльності (наприклад, свого хобі, витрат на домашнього улюбленця, підсумовування та здійснення комунальних платежів); 2) *фінансової* поведінки (правила планування особистих фінансів, алгоритм відкриття депозитного рахунку, зняття і зарахування грошей, відслідковування руху грошей на банківському рахунку), 3) *трудової поведінки* (знання трудового законодавства та умов оплати праці за наявності та відсутності трудового досвіду, правила ведення переговорів з роботодавцем, обговорення розміру зарплатні; знання умов отримання неповнолітнім офіційної оплачуваної роботи).

Нормою є розуміння таких феноменів поведінки: *споживчої* (знання про операції з банківськими рахунками, поняття про страхування), *фінансової* (наявність фінансових звичок, наприклад, ведення фінансового щоденника - щоденних, тижневих, щомісячних витрат). Освоюється роль підприємця.

Отже, розвиток економічної культури практиканти підтримають заходами (переважно ігрові ситуації, дидактичні економічні ігри), спрямованими на

- Розвиток здатності оцінювати і цінувати взаємини з іншими суб'єктами економіки.
- Підтримку усвідомлення підлітком власних вимог до себе, апелювання до особистих норм, правил, намірів, цілей, співвіднесення їх з відповідними суспільними, груповими регуляторами економічної поведінки.
- Розвиток чуйності до партнерів по спілкуванню, підтримка поваги до себе почуття власної гідності, сприймання себе однолітками.
- Розвиток вміння обстоювати власні економічні інтереси, досвіду брати на себе обов'язки, адекватні можливостям, і їх дотримуватись.
- Практикування об'єктивного, справедливого, вимогливого і доброзичливого оцінного судження щодо економічної поведінки підлітка з боку значущих інших дорослих.
- Розвиток навичок формулювати економічні цілі, вибудовувати їх ієрархію,
- Пізнання функцій особистих духовних благ (соціального статусу, авторитету, іміджу, знань, приватності)
- Прояв ініціативи і підприємливості
- Розуміння вартості речей
- Поцінювання зароблених грошей
- Уміння підбивати баланс витратам (наприклад, вести бюджет витрат на домашню тварину)
- Уміння відслідковувати стан рахунків.
- Вмотивування відповідати за загальну справу, досягати суспільно значущих цілей.

- Розвиток уміння робити покупки, порівнюючи ціни і товари, займатись мілким підприємництвом, економити гроші для досягнення конкретної мети,
- Формування загальних уявлень про інвестиції
- Розуміння сенсу філантропії

Соціалізуючий вплив на економічну культуру **старшокласників** має бути зорієнтований згідно з такими *віковими закономірностями становлення їх економічної свідомості*.

На етапі **ранньої юності** соціально-психологічний простір особистості учня розширюється, коли саме через економічні норми і цінності соціуму посилюється її зв'язок з економічним світом. Старшокласники усвідомлюють і цінність власних можливостей і талантів як економічних ресурсів. Правила, якими оволодівають старшокласники, стосуються умов збереження кредитоспроможності, умов отримання розстрочки, підбиття балансу в річному сімейному бюджеті, заповнення бланку податкової декларації (за наявності досвіду зайнятості), підготовки заяви на матеріальну допомогу, ділового етикету.

Головним засобом економічної соціалізації особистості на цьому етапі є система інновацій культури, а суб'єктами цього процесу є індивіди юнацького та зрілого віку. В юнацькому віці економічна соціалізація відбувається ефективно, якщо економічні цінності суспільства репрезентуються молодою людиною у відповідності з її головною потребою – потребою у самореалізації. А це потребує такого рівня економічної культури, який пов'язується не тільки і не стільки з набуттям економічних знань, а переважно з формуванням таких особистісних властивостей, як самостійність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість.

Нормою є розуміння основних фінансових і споживчих феноменів (сутність пенсій, облігацій, премій, відсоткових ставок, форм матеріальної допомоги), феноменів трудових відносин (усвідомлення форм оплати праці, основних статей витрат), уміння оцінювати матеріально власні економічні можливості (домагання щодо зарплатні), цінність раціонального споживання.

Головним соціалізуючим чинником на етапі навчання у старшій школі стає вибір індивідом сфери професійної діяльності, визначення найбільш прийнятних напрямів та форм зайнятості.

Отже, *розвиток економічної культури практиканти підтримають заходами* (переважно ігрові ситуації, дидактичні економічні ігри), *спрямованими на*

- Уміння ставити економічні цілі і відповідно планувати бюджет,
- На основі довільності і усвідомленості економічних потреб розвивати уміння активно економити, витратити і здійснювати вклади. Уміння адекватно оцінити економічний світ, оцінити його, знайти себе в ньому, визначити і репрезентувати своє ставлення до нього і сенс свого життя.
- Уміння пов'язувати мету і збережені кошти.
- Уміння оцінювати здобутки трудові, інтелектуальні тощо з огляду на їх значущість для власного майбутнього.
- Відповідальність за себе та інших.
- Уміння говорити про гроші і планувати свій бюджет.
- Формування уявлень про гроші як інструмент влади.
- Орієнтування у фінансовій документації.

Виробнича практика студентів, яких цікавлять прикладні питання економічної соціалізації школярів, може бути організована у кілька послідовних етапів (реалізується *процесуальна складова моделі забезпечення розвитку економічної культури*).

Діагностичний етап. Проводиться діагностика і оцінка показників економічної соціалізованості школярів. Так, діагностуються показники 1) *когнітивного компоненту економічної соціалізованості*: уявлення про себе та інших суб'єктів привласнення-відчуження благ; 2) особливості *афективного компоненту економічної соціалізованості*: аналізуються особливості ставлення молоді до економічних явищ; 3) особливості *конативного компоненту економічної соціалізованості*: провідні мотиви, стратегії економічної (монетарної, трудової, споживчої, фінансової, інвестиційної, благодійницької) поведінки та 4) особливості моральнісного компоненту економічної культури школярів.

Діагностика становлення усіх складових економічної соціалізації школярів, з одного боку, відкриває можливості для оцінювання особливостей розвитку її економічної культури. З іншого боку, дозволяє виділити ключові проблемні зони у її формуванні, на яких психологові доцільно сконцентрувати особливу увагу і щодо оптимізації яких розроблятимуться плани соціалізуючого впливу.

Прогностичний етап. На основі співставлення виявленого рівня економічної культури досліджуваних з нормативним, закономірно притаманним даній віковій категорії молоді, намічаються бажані кінцеві результати соціалізуючого впливу для кожної з категорій молоді. Так, економічна соціалізація молоді - досить складний феномен, що доцільно розглядати, щонайменше, у таких основних його складових :

- майнова соціалізація як процес становлення культури володіння, користування, розпорядження речами особистого користування, спільними (на цьому етапі - переважно сімейними) матеріальними і духовними благами.
- монетарна соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження кишеньковими грошми.
- фінансова соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження заощадженнями, вкладками та безготівковими надходженнями,
- податкова соціалізація як процес становлення культури сплати податків, зокрема в процесі купівлі-продажу товарів та послуг.
- трудова соціалізація як процес становлення культури користування і розпорядження власними інтелектуальними, трудовими ресурсами, це культура зайнятості в тій чи іншій сфері виробництва, культура найманої праці, бізнесу чи підприємництва тощо.

Інструментальний етап. Обираючи та обґрунтовуючи інструменти, засоби і форми соціалізуючого впливу на економічну культуру молоді, слід враховувати закономірності становлення її складових, співвідношення у їхніх функціях на різних вікових етапах соціалізації, з чого витікають і особливі умови організації забезпечуваного процесу.

Можливості для апробування та реалізації учнівською та студентською молоддю своїх соціально-психологічних якостей, що забезпечують її економічний успіх, відкриваються саме в просторі спілкування з іншими суб'єктами економіки. Тому основним інструментом соціалізуючого впливу вважаємо інтеріндивідні форми економічних практик. Вони можуть використовуватись на різних етапах соціалізації в освітньому просторі закладів загальної середньої та вищої освіти в якості креативних (нових для даного вікового періоду, але таких, що сприяють якісним змінам у розвитку економічної культури) та фонових (як вправління

в економічних уміннях, що сприяє розмаїттю взаємин особистості з економічною дійсністю на основі досягнутого рівня розвитку економічної культури) соціалізуючих практик.

Найбільш влучними з точки зору соціалізуючого ефекту, на наш погляд, є соціально-психологічна гра, соціально-психологічний тренінг, тьюторство/наставництво (пропонуємо практикувати в системі взаємин «дорослий-учень»), учасницьке наставництво (пропонуємо практикувати у взаєминах «учень-учень»), просвітництво (лекторії, факультативи, семінари, клубні заняття тощо) та консультування в різних (індивідуальних і групових) формах.

Розвивальний етап. Включає конкретні заходи по реалізації планів соціалізуючого впливу, розвивальних практик, що сприяють становленню економічної культури підприємливої людини у школярів.

Аналітичний етап. Цей етап забезпечення економічної соціалізації молоді передбачає виявлення соціалізуючих ефектів, оцінка успішності впливу та, відповідно, підведення підсумків здійсненої роботи. Виходячи зі сказаного вище щодо показників, за якими може оцінюватись соціалізуючий ефект, намітимо наступні критерії успішності соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації школярів:

1. Інтраіндивідні критерії як сформованість компонентів економічної культури особистості: орієнтація на моральні цінності ділової людини, рівень поінформованості про економічні явища, рівень ідентифікації з окремими економічними ролями, особливості ставлення до себе та інших як власників, особливості стратегій поведінки у відносинах привласнення-відчуження.

2. Інтеріндивідні критерії як сформованість економічного простору особистості: сформованість системи значущих суб'єктів економічної взаємодії.

Напрями розвитку економічних умінь у школярів

Молодші школярі	Молодші підлітки	Старші підлітки	Старшокласники
Уміння привласнювати блага:			
<ul style="list-style-type: none"> • Заохочення до самостійності • Обговорення наслідків для себе та інших діяльності дитини по обміну іграшками, її участі у купівлі-продажі 	<ul style="list-style-type: none"> • Заохочення проєктів з підприємництва. • Просвітництво з питань незаконних способів привласнення. 	<ul style="list-style-type: none"> • Аналізуйте разом з дитиною фільми, книги, присвячені неблаговидним способам привласнення благ. • Віднайдіть способи перетворити одне з захоплень дитини на мілкий бізнес. Залучіть до організації своїх знайомих-підприємців в якості економічних наставників. 	<ul style="list-style-type: none"> • Залучайте дитину до конкурсів бізнес-проєктів, до бізнес-виставок.
Уміння говорити про блага (майно, гроші):			
<ul style="list-style-type: none"> • Обговорення в сім'ї призначення особистих 	<ul style="list-style-type: none"> • Пояснювати, дискутувати про те, навіщо потрібні гроші, з яких причин люди займаються 	<ul style="list-style-type: none"> • Обговорюйте в присутності дитини фінансові перспективи сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> • Обговорюйте сімейні плани щодо приватизації, придбання

<p>речей, особистої території, кишенькових грошей тощо.</p> <ul style="list-style-type: none"> Виховання організованості і плекання прагнення до порядку в особистих речах. 	<p>колекціонуванням, примноженням майна тощо.</p> <ul style="list-style-type: none"> Обговорюйте в присутності дитини фінансові перспективи сім'ї. 	<ul style="list-style-type: none"> Залучайте дитину до критичного перегляду рекламних роликів: оцінюйте разом їх точність, чесність, цінність. 	<p>нерухомоті чи факти придбання нерухомоті вашими знайомими.</p>
--	---	---	---

Уміння розподіляти блага за статтями витрат:

<ul style="list-style-type: none"> Поясніть переваги розподіляти кишенькові гроші на три статті (в окремі коробочки): „витратити”, „закономити”, „віддати”. Стимулюйте окремими коштами творчу ініціативу дитини. Обговорюйте приклади творчої самореалізації у зв'язку з економічним успіхом відомих людей 	<ul style="list-style-type: none"> Разом з дитиною визначте час, який піде на щотижневе виконання нею особливих видів робіт. Практикуйте розподіл кишенькових грошей на три статті (в окремі коробочки): „витратити”, „закономити”, „віддати”. Розвиток уміння домагатись достойної оплати праці. Складіть разом з дитиною перелік посильної домашньої роботи. Відмітьте в ньому повсякденні справи і особливі. Разом визначте час, який піде на щотижневе виконання особливих видів робіт. Домовтесь про почасову платню за останній вид роботи. 	<ul style="list-style-type: none"> Визначте, які 3 справи (колекції чогось, комп'ютерні ігри, походи в кіно, корм собачі, прикраси) цікавлять дитину на даний момент найбільше і повідомляйте про витрати на ці справи регулярно. Заохотьте вести фінансовий щоденник, в якому дитина зазначатиме статті прибутку та витрат за тиждень, місяць, рік. 	<ul style="list-style-type: none"> Залучайте дитину до пошуку інформації про товар високої вартості, до купівлі якого готується сім'я. Окремо із залученням дитини обговорюйте необхідність і переваги й недоліки придбання товару в кредит. Доручіть дитині періодично відслідковувати в інтернеті акції на послуги мобільних операторів та телевізійних й інтернет-провайдерів, якими користується сім'я і, відповідно, оцінювати й обґрунтовувати переваги цих акцій. Заохотьте дитину усвідомити свої таланти і здібності. Попросіть обрати три найбільш видатних з них. Попросіть визначитись дитині у розмірі платні, яку б вона хотіла отримувати за використання цих здібностей.
--	--	--	--

<p>Заохочуйте підбивати підсумки щотижневих накопичень та витрат.</p>	<p>Уміння вести власний бюджет</p> <ul style="list-style-type: none"> • Заохочуйте підбивати підсумки щотижневих надходжень і витрат дитини. • Розвивайте навички повертати борги. Наприклад, допомагайте дитині контролювати повернення книг до книгарні, за аналогією – привчайте проявляти уважність у відповідь (відсилати листи з відповідями, готувати сюрпризи, подарунки у відповідь на увагу з боку інших). 	<p>Заохочуйте планування дитиною бюджету одного з улюблених хобі.</p>	<p>Заохочуйте планування дитиною бюджету одного з сімейних свят, своєї випускної вечірки, дня народження тощо.</p>
Уміння з обміну благами (заробляти, вкладати):			
<p>Уміння заробляти гроші:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Складіть разом з дитиною перелік посильної домашньої роботи. Відмітьте в ньому повсякденні справи і особливі. Разом визначте час, який піде на щотижнєве виконання особливих видів робіт. <p>Уміння інвестувати:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Пояснювати дитині сенс ваших вкладів у знання і таланти дитини. 	<p>Домовтесь про почасову платню за особливі види роботи.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Практикуйте відкладання коштів на навчання дитини. 	<p>Заохочуйте дитину до пошуку додаткових способів заробітку кишенькових грошей.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Залучайте дитину до вибору необхідних для сім'ї товарів не повсякденного вжитку, обговорюючи вигоди від придбання того чи іншого з них. 	<p>Залучіть дитину до волонтерської діяльності у районному центрі соціальних служб для молоді.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Організуйте пошук дитиною в інтернеті інформації про вартість навчання у вищих навчальних закладах і разом оцініть свої можливості навчатись там. • Дізнайтесь про день відкритих дверей у вищих навчальних закладах та організуйте туди сумісні походи. • Ініціюйте само оцінювання вашою дитиною своїх можливостей вступити до найбільш вподобаного ВНЗ на бюджетну/платну форму навчання.
Уміння накопичувати блага:			

<p>Поясніть сутність різних типів банківських вкладень. Відкрийте разом з дитиною поточний рахунок і заохочуйте складати на нього кишенькові („із коробки „зеконотити”) та подаровані гроші</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ініціюйте ведення дитиною фінансового щоденника • Раз на місяць дитина аналізує витрати, зазначені в фінансовому щоденнику і обґрунтовує шляхи економії. Допоможіть їй у контролі за виконанням планів з економії. 	<ul style="list-style-type: none"> • Зверніть увагу дитини на переваги і недоліки внесків на депозитний рахунок і % за вкладеннями на ньому. Відкрийте разом з дитиною депозитний рахунок у банку і стимулюйте регулярно складати на нього подаровані, зароблені та зекономлені гроші. 	<p>Запропонуйте дитині віднайти нові шляхи економії для сімейного бюджету чи для прискорення виплат за кредитом (якщо такий є).</p>
Уміння зберігати блага:			
<ul style="list-style-type: none"> • Організуйте щотижневе прибирання дитиною особистої території та місць загального користування вдома. • Віднайдіть нематеріальні способи стимулювання дитини за доведення дитиною до кінця розпочатої справи. 	<ul style="list-style-type: none"> • Раз на місяць проводьте підсумки того, як дитина організує свої матеріальні справи та свою територію (наприклад, в своїй кімнаті). • Заохочуйте її пунктуальність. Хваліть за уважне ставлення до особистих речей. 	<p>Заохочуйте планування дитиною своїх справ на тиждень і наступний день.</p>	<p>Заохочуйте планування дитиною своєї кар’єри, справ на рік. Ініціюйте складання календарного плану на різну перспективу і допомагайте контролювати їх виконання.</p>

Додаток Г.

ПСИХОДІАГНОСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ШКОЛЯРІВ:

GET2TEST НА ЗАГАЛЬНУ СХИЛЬНІСТЬ ДО ПІДПРИЄМНИЦТВА С.КЕЙРД І К.ДЖОНСОНА, ВАРІАНТ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ (МОДИФІКАЦІЯ ДЕМБИЦЬКОЇ Н.М.)

Тест являє собою модифікацію для школярів тесту General measure of Enterprising Tendency (GET2 test), розробленого у 1987-1988 роках Саллі Кейрд та Кліффом Джонсоном при Бізнес школі Даремського університету. Серед ознак підприємливості автори вирізняють стійку вмотивованість бути автономним та мати високий рівень досягнень, схильність до креативності та до виваженого ризику, інтернальний локус контролю. На думку авторів тесту, люди прагнуть утвердитись в своїх підприємливих схильностях, оскільки сильно мотивовані

досягти чогось самостійно, хорошою ідеєю і бажанням керувати ризиками, інформацією та невизначеностями, надихаючись своєю вірою в те, що можуть досягти успіху.

Метою застосування тесту є дослідження рівня вираженості загальної схильності школярів до підприємництва.

Тест дозволяє вимірювати підприємливість особистості за п'ятьма шкалами: мотивація досягнень, креативність, схильність до виваженого ризику, локус контролю, автономія.

Інструкція. Тест містить 25 тверджень. Прочитайте уважно кожне з них. Прочитавши твердження, у бланку відповідей поставте відповідний бал: 1 бал, якщо цілковито не згодні з твердженням, і 5 балів – за цілковитою згодою з ним. У тесті немає правильних чи неправильних відповідей. Свою думку висловлюйте вільно і відверто, тільки тоді Ви отримаєте достовірні дані про свої психологічні особливості. Краще давати ту відповідь, яка першою спаде на думку. Час, який відведений на виконання даного тесту – 10 хв. Якщо все зрозуміло, починайте давати відповіді.

1. Здібні люди, які не досягають успіху, зазвичай не використовують шансів, які їм надаються
2. Більшість людей вважає, що я впертий
3. Аби досягти чогось, потрібні вміння, а ідеї тут не мають жодного значення
4. Мені подобається вчиняти щось нове, навіть якщо це пов'язано з ризиком
5. Добре, коли поряд є той, хто керує спільною справою
6. Мені подобається пізнавати щось нове, навіть якщо це пов'язано з доланням труднощів
7. Працюючи в групі, я не проти того, щоб дати можливість кому-небудь керувати процесом
8. За добру винагороду я не проти виконувати одноманітну роботу
9. Якщо є можливість поразки, я не наважусь ризикувати
10. Неможливо досягнути успіху, якщо залежиш від обставин і людей
11. Мені до вподоби виконання різноманітної праці, ніж дуже добре виконувати одну роботу
12. Я роблю те, чого від мене очікують і дію згідно з інструкціями
13. Я не прагну придумувати щось нове
14. Мені подобається розпочинати нові справи, навіть якщо вони є ризикованими
15. Я мрію не часто
16. Загалом люди отримують те, на що вони заслуговують
17. Я люблю робити те, що мені до вподоби, не хвилюючись про те, що подумают інші
18. Інколи в мене виникає стільки ідей, що я не знаю, яку з них обрати
19. Якщо в мене виникають проблеми з виконанням завдання, я його відкладаю і переходжу до іншого
20. Я зважую усі «за» і «проти» під час прийняття рішення
21. Мене дратує, коли люди не приходять вчасно
22. Коли я виконую завдання, мені рідко потрібна допомога
23. Мені не подобаються раптові зміни в моєму житті
24. Те, до чого ми звикли, краще, ніж щось невідоме
25. Я наполегливий у виконанні будь-якої роботи

Обробка результатів опитування

Підраховується сума балів по горизонталі (за кожною шкалою)

Мотивація досягнень: 1, 6, 11, (-16), (-21)*

Автономія: 2, (-7), (-12), 17, 22

Креативність: (-3), (-8), (-13), 18, 23

Схильність до виваженого ризику: 4, (-9), 14, (-19), (-24)

Локус контролю (-5), 10, (-15), 20, 25.

*зі знаком (-) оцінка зараховується за оберненою шкалою.

Назва шкали	Низький рівень, бали	Середній рівень, бали	Високий рівень, бали
«Мотивація досягнень»	0-9	10-20	21-25
«Автономія»	0-7	8-16	17-25
«Креативність»	0-7	8-15	16-25
«Схильність до виваженого ризику»	0-5	6-13	14-25
«Локус контролю»	0-9	10-19	20-25

Шкала «Мотивація досягнень». Високі показники за шкалою вказують на те, що опитувана особа дуже віддана виконанню справ з вираженою потребою у досягненнях, з орієнтацією на задачу та на отримання результату для себе й інших, схильністю ставити перед собою складні, але реалістичні цілі, високим рівнем відповідальності та наполегливості у їх досягненні, з оптимістичним світоглядом та орієнтацією на майбутнє, з ефективним підходом до управління часом, з високим рівнем енергійності, впевненості в собі та готовності відстоювати свої ідеї; високим рівнем рішучості у забезпеченні досягнення цілей, навіть за наявності труднощів, з усвідомленням власних здібностей, готовністю працювати довго і наполегливо, коли це необхідно для виконання завдань, а також з бажанням керувати, формувати та завершувати проекти.

Шкала «Автономія». Високі показники за шкалою свідчать про те, що такі люди незалежні, вважають за краще працювати наодинці, особливо якщо немає можливості виконувати провідну роль; прагнуть самовираження, відчуття необхідності робити на своєму шляху те, що хоче сам, а не працювати над ініціативами інших людей; з індивідуалістичними, лідерськими орієнтаціями, неконформні, схильні переважно керувати, ніж бути керованими; з наявною оригінальною позицією; самовпевнені і рішучі, цілеспрямовані й наполегливі у відстоюванні своїх інтересів.

Шкала «Креативність». Високі показники за шкалою свідчать про те, що такі люди винахідливі, інноваційні, схильні висувати нові ідеї; мають розвинену уяву, інтуїцію, вміння синтезувати ідеї та знання, здогадливість; орієнтовані на зміни, толерантні до невідомого, очікують виклику і змагання, відчують неприязнь до рутини; допитливі, захоплюються новими ідеями; здатні користуватися особистими ресурсами для спільних проектів чи вирішення проблем.

Шкала «Схильність до виваженого ризику». Високі показники за шкалою свідчать про те, що такі люди прагнуть бути максимально поінформованими, мають аналітичне мислення, схильні точно оцінювати та використовувати власні можливості, здатні добре оцінювати ймовірні вигоди та вклати у активність; усвідомлюють ймовірність помилок і ризиків, схильні приймати ризиковані рішення в умовах нестачі повної інформації; ефективно управління інформацією, використання інформації для обчислення ймовірного успіху.

Високі показники по шкалі «Локус контролю» свідчать про впевненість у собі; прагнення здійснювати контроль над власним життям, користуватися внутрішніми ресурсами та пошуку й використання можливостей завдяки власним зусиллям та наполегливій праці; проактивність та ініціативність, взяття на себе особистої відповідальності за вирішення проблем, які виникають на шляху до успіху; вияв сильної волі; здатність співставляти досягнуті результати з докладеними зусиллями; значну наполегливість у досягненні поставленої мети. Даний тест застосовується на україномовних вибірках школярів віком від 10 років.

Навчально-методична розробка

Дембицька Натался Миколаївна

Запека Яна Григорівна

ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Макет і комп'ютерна верстка – Н.М.Дембицька

Підписано до друку 04.05.2020.p. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризограф.

Замовл. № 78. Наклад 300 прим.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Факультет психології
02000, м.Київ, просп. Академіка Глушкова, 2А

Віддруковано у типографії ФОП «Сіренко М.В.», тел. (044) 501-08-99